ҚАЙТА ҚУРИШ ВА УНИНГ ЎЗБЕКИСТОНДА ЯНГИ СИЁСИЙ-МАФКУРАВИЙ ВАЗИЯТНИНГ ШАКЛЛАНИШИГА ТАЪСИРИ

Қ.РАЖАБОВ

Мақолада собиқ СССРнинг парчаланиши арафасида КПСС юритган қайта қуриш сиёсатининг моҳияти, уни амалга оширишни заруратга айлантирган ижтимоий-сиёсий омиллар, мақсад-моҳияти, босқичлари ёритилган. Қайта қуриш сиёсати кутилган натижани бера олмаганининг сабаблари таҳлил қилиниб, унинг Ўзбекистонда янги сиёсий-мафкуравий вазиятнинг шаклланишидаги роли кўрсатиб берилган.

***Калит сўзлар**: қайта қуриш сиёсати, ижтимоий-сиёсий омиллар, ижтимоий-иқтисодий таназзул, сиёсий-мафкуравий вазият.*

В статье раскрывается сущность политики перестройки, проведенной накануне развала СССР, социально-политические факторы её необходимости, а также её цель и этапы. Проанализированы причины, в силу которых политика перестройки не дала ожидаемых результатов, показана её роль в формировании новой политико-идеологической ситуации в Узбекистане.

***Ключевые слова:** политика перестройки, социально-политические факторы, социально-экономический спад, политико-идеологическая ситуация.*

The article deals with the problems of political reorientation of the society that has taken place on the eve of crush of the USSR, and social-political factors that made necessary them, as well as their aim and stages of development. The author tried to analyze the reasons that this political reorientation didn't give expected results and its role in the the process of formation of new political-ideological situation in Uzbekistan.

***Key words:** the policy of reorientation, social-political factors, social-economic decline, political-ideological situation.*

XX аср 80-йиллари ўрталарида қайта қуриш тушунчаси кенг истеъмолга кириб, у СССРда тоталитар тузумни ислоҳотлар йўли билан ўзгартиришга қаратилган ҳаракатни англатган. Қайта қуриш сиёсатининг мақсади ва вазифаси мамлакатда тўпланиб қолган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва мафкуравий соҳалардаги муаммоларни "қайта қуриш" йўли билан ҳал этишдан иборат бўлган.

Совет жамиятида бошланган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ривожланишнинг моҳиятини белгилаб берган ислоҳотлар ўн йиллар давомида етилиб келди. Бу ислоҳотларнинг зарурийлиги XX аср 60–70-йилларида жаҳонда, аниқроқ айтганда, ривожланган мамлакатларда юз берган чуқур технологик ўзгаришлар, инсоният цивилизациясининг ривожланишида сифат жиҳатидан янги босқич – постиндустриал жамиятга ўтиш билан белгиланган эди.

Кўпгина омиллар 1985 йил арафасига келганда СССР чуқур ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тушкунликни бошдан кечираётгани, реал социализм амалга ошмаганидан далолат берар эди. Совет жамиятида турмуш даражаси ва сифати, ўртача умр кечириш даражаси, хусусан, болалар ўлими, аҳолини кенг истеъмол моллари ва хизматлари билан таъминлаш кўрсаткичлари бўйича СССР нафақат ривожланган, балки тараққиёти ўртача даражадаги капиталистик мамлакатлардан ҳам анча орқада қолиб кетди.

Совет жамиятидаги таълим, иш малакаси, ижро интизоми юқори индустриал жамият ва замонавий технологиялар талабларига жавоб бермас эди. Бу даврга келиб унинг иқтисодий асосларини, ижтимоий ҳаётини, сиёсий тузумини, маънавий соҳасини янгилашнинг қатъий зарурияти сезила бошлади. Аммо янгиланиш жараёнининг йўллари, шакллари ва моҳияти дарров англаб олинмади. Кўп нарсаларни совет жамияти тараққиётининг қайта қуриш деб ном олган тарихий босқичи жараёнида аниқлаш, тузатиш ва қайта кўриб чиқишга тўғри келди.

К.У.Черненко вафоти (1985 йил 10 март)дан сўнг КПСС МК Бош секретари лавозимига сайланган М.С.Горбачёв орадан 40 кун ўтгач, 1985 йил 23 апрелда Москвада бўлиб ўтган КПСС МК апрель пленумидаги маърузасида ўзининг ғоявий принциплари ва янги йўлини илк марта кенг жамоатчиликка эълон қилди [12]. М.С.Горбачёв томонидан илгари сурилган қайта қуриш сиёсати вақт эътибори билан 1953-1956, 1964-1965, 1982-1983 йиллардаги ислоҳотлардан кескин фарқ қилиб, 1985 йилда совет жамиятини комплекс тарзда янгилаш заруриятини эътироф қилган эди. Қайта қуришнинг асосий таркибий қисмлари деб ижтимоий ҳаётни демократлаштириш ва туб иқтисодий ислоҳот ўтказиш белгиланди.

Деярли ўттиз йил давомида 1985 йил 23 апрель санаси СССРда қайта қуришнинг бошланиш санаси деб эътироф этиб келинди. Умуман олганда совет жамиятидаги қайта қуриш жараёнлари шу санадан бошлангани қайсидир даражада ҳақиқатга мос ту-

шади. Аслида қайта қуриш ҳақидаги ғоя дастлаб 1985 йил 23 апрелдан кейин ўртага ташланган эди. Ҳозир шу ҳақда қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз.

М.С.Горбачёв Апрель пленумида сўзлаган "КПССнинг навбатдаги XXVII съездини чақириш, унга тайёргарлик кўриш ва ўтказиш билан боғлиқ вазифалар тўғрисида" номли маърузасида муаммонинг қуйидаги жиҳатларига эътибор қаратган эди: "Мамлакатнинг тарихий тақдири, ҳозирги дунёда социализмнинг позициялари бизнинг бундан буён ишни қандай олиб боришимизга кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Бу илмий-техника революцияси ютуқларидан кенг кўламда фойдаланиб, социалистик хўжалик юритиш формаларини ҳозирги шароитлар ва талаб-эҳтиёжларга мувофиқлаштириб, социал-иқтисодий тараққиётни анча жадаллаштиришга эришишимиз лозим. Бошқача йўлнинг ўзи йўқ...

Ҳозир мамлакат иқтисодий ривожланишини жадаллаштиришга қандай қилиб ва нималар ҳисобига эриша олади, деган масала асосий масала бўлиб турибди. Биз Сиёсий бюрода шу масалани кўриб чиқиб, якдиллик билан бунинг учун реал имкониятлар мавжуд, деган хулосага келдик. Ўсиш суръатларини, шунда ҳам талай даражада ўсиш суръатларини жадаллаштириш вазифасини бемалол бажарса бўлади, бунинг учун фақат экономикани интевсивлаш ва фан-техника тараққиётини жадаллаштиришни бутун ишимизнинг марказига қўйиш, бошқарув ва планлаштиришни, структура ва инвестиция сиёсатини қайта қуриш, ҳамма жойда уюшқоқлик ва интизомни кучайтириш, фаолият услубини тубдан яхшилаш зарур" [3.174].

Маърузада Совет Иттифоқида юзага келган ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий танг ҳолатдан чиқишнинг аниқ йўли белгиланмай ҳамда ислоҳотлар дастури ишлаб чиқилмай, ушбу ҳолатдан қутулиш ва янги сиёсий бурилиш ясаш учун мавжуд имкониятлардан тўғри фойдаланишгина назарда тутилган, шунга умид қилинган эди. Шунинг учун бу пленумда фан-техника тараққиётини жадаллаштириш орқали мамлакатда ижтимоий ва иқтисодий ривожланишни жадаллаштириш йўли эълон қилинди. Хуллас, бу пленумда партиянинг қайта қуриш сиёсати эмас, аслида ижтимоий-иқтисодий ривожланишни жадаллаштириш йўли эълон қилинди. Шунингдек, сиёсий раҳбарият кўпгина муаммоларни ҳал этиш йўли – иқтисодий ўсиш суръатларида вужудга келган пасайишни, мамлакат машинасозлигининг қолоқлигини бартараф этишдан иборат деб билган эди. Уларнинг фикрича, куч-ғайратни ана шу муҳим йўналишларга тўплаб, совет иқтисодиётини нисбатан қисқа муддат ичида янги марраларга олиб чиқиш, сўнгра эса ижтимоий омилларни ҳам фаоллаштириш, хусусан, совет кишилари фаровонлигини ошириш мумкиндек туюлган эди. Шу билан бирга халқ хўжалигини бошқариш структурасини такомиллаштириш, меҳнатни ташкил этишнинг янги шаклларини рағбатлантириш кўзда тутилган эди.

М.С.Горбачёв фан-техника тараққиётини жадаллаштириш масалалари юзасидан 1985 йил 11 июнда КПСС МКда ўтказилган кенгашда қилган "Партия иқтисодий сиёсатининг туб масаласи" номли маърузасида [13] биринчи марта қайта қуриш сиёсатининг айрим жиҳатларини тўғри кўрсатишга ҳаракат қилган: "Фан-техника тараққиётини жадаллаштириш ва бошқариш системасини, бутун хўжалик механизмини чуқур қайта қуришни қаттиқ талаб қилади...

Хўжалик бошқаришни қайта қуришнинг асосий йўналиши бизга равшан. У ҳам бўлса социалистик хўжалик афзалликларидан тўлароқ ва ҳар томонлама фойдаланишдир. Биз демократик централизмни янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш йўлидан боришимиз керак. Бошқариш ва планлаштиришда марказлаштиришнинг самарадорлигини ошириш, корхона ва бирлашмаларнинг хўжалик мустақиллигини ва масъулиятини анча кенгайтириш, раҳбарлик қилишнинг, хўжалик ҳисоби ва товар-пул муносабатларининг янада эпчилроқ форма ва методларидан, иқтисодий воситалар ва омилларнинг ҳаммасидан актив фойдаланиш – қайта қуришнинг моҳиятидир. Марказ билан жойларнинг куч-ғайратлари бирлиги, социалистик хўжалик юритишнинг хилма-хиллиги ва қайишқоқлиги, омманинг ташаббусини кенг ривожлантириш – муваффақиятга эришишнинг ишончли калитидир" [3.302-303].

Диққат қилинса, маърузада келгусида ҳам СССРда Марказнинг раҳбарлик роли сақланиб қолиши, республикалар унинг талабларига бўйсуниши, хуллас, марказлаштириш сиёсати ифодаланган. Фақат бу сиёсат эндиликда "қайта қуриш ва тараққиётни жадаллаштириш" каби дабдабали иборалар билан чирмалган ҳолатда айтилди ва йиллар давомида такрорланди. Шу билан бирга маърузада яқин ўтмиш тарихига "турғунлик" деб нотўғри баҳо берилган.

Қайта қуришнинг биринчи босқичи (1985-1986 йиллар) – маъмурий-ташкилий тадбирлар анъанавий усулларда олиб борилиши билан изоҳланади. Мазкур босқичда илмий-техника тараққиёти ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этиш асосида жамиятда туб иқтисодий тараққиётни жадаллаштириш ва унинг асосида инсон омилини фаоллаштириш мўлжалланган эди.

Қайта қуришнинг иккинчи босқичи (1987-1990 йиллар) – жамиятнинг барча жабҳаларини комплекс тарзда ислоҳ қилишни кун тартибига қўйди. Хусусан, 1987 йил январь ва 1988 йил июнда бу вазифалар янада конкретлаштирилди ва унинг асосий мақсади совет жамиятини тўлиқ демократлаштиришдан иборат эканлиги таъкидланди.

Қайта қуриш ошкоралик, демократия ва фикрлар хилма-хиллигининг маълум маънода кучайишига имконият яратди. Аммо мамлакатда туб демократик ўзгаришларни амалга ошириш, бошланган ислоҳотларни охирига етказиш мумкин бўлмади. Зўрайиб бораётган иқтисодий танглик, сиёсий бошбошдоқлик ижтимоий адолатга сиёсий йўл билан эришиш мумкинлигига ишончсизлик уйғотди [6.184].

Хуллас, қайта қуриш бошланган пайтда СССРда танглик ҳолати кескин кучайди, у мамлакат ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олди. Мустабид совет тузуми шароитида давлат мулки монополияси ва бошқарувида маъмурий-тақсимлаш тизими ҳукмронлиги тобора кучайиб борди, натижада ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари, ялпи маҳсулот ҳажми, меҳнат унумдорлиги шиддат билан пасайиб кетди, ишлаб чиқарувчиларнинг ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат самараси ва шу кабилардан бегоналашуви янада ортиб борди.

Халқ хўжалигини таназзулга олиб келган чуқур издан чиқиш жараёнлари, халқ ижтимоий манфаатларининг назар-писанд қилинмаслиги каби бошқа омиллар билан биргаликда КПССнинг кутилаётган натижаларни бермаётган иқтисодий сиёсати бутун ижтимоий-сиёсий тизимнинг оқсашини олдиндан белгилаб берди [5.624].

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов кейинчалик ёзган “Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли” (1993 йил август) асарида совет жамиятида амалга оширилган қайта қуриш сиёсати ва ислоҳотларнинг самара бермагани тўғрисида қуйидагича батафсил тўхтаб ўтган эди:

“80-йилларда иқтисодий инқирознинг кучайиб бориши сабабларини очиш, уни бартараф этиш йўлларини топиш борасидаги уринишлар ҳам муваффақиятсизликка учради. Ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиш сабаблари ривожлантиришнинг экстенсив омиллари тугаганлигидадир, деб юзаки тушунилганлиги устувор тармоқларни алоҳида ажратмасдан, халқ хўжалигининг барча соҳаларини бир вақтнинг ўзида ривожлантириш тўғрисида нотўғри қарор қабул қилинишига сабаб бўлди. Бу ҳол, пировард натижада, чекланган маблағларнинг пароканда бўлиб кетишига, молия ва таъминот тизимининг батамом издан чиқишига олиб келди, инқирозни чуқурлаштирди.

Қайта қуриш сиёсати даврида иқтисодиётда жуда кучли бузилишлар рўй берди. Инқироз сабаблари ва омилларини тўлиқ тасаввур этмаган, ўзгартиришларнинг аниқ-равшан дастурига эга бўлмаган бутун иқтисодий сиёсат эмпирик характерда бўлиб авантюрадан иборат экспериментлардан, ҳар томонга оғишлардан бошқа нарса эмас эди. Иқтисодиётни барқарорлаштириш ва бозор муносабатларига ўтишнинг турлича ёндашувларга асосланган дастурлар лойиҳаларининг кўплиги ислоҳотларнинг аниқ мақсади йўқлигидан, уларни рўёбга чиқариш муддатлари “беш юз кун” деб белгилаб қўйилиши эса зарур ўзгартиришларнинг туб моҳияти ва ниҳоятда мураккаблиги тўла англаб етилмаганлигидан далолат берар эди” [1.280-281].

Совет жамияти ишлаб чиқариш самарадорлиги, маҳсулот сифати, фан-техника тараққиёти бўйича бирин-кетин мавқеини қўлдан бой бера бошлади, жаҳоннинг ривожланган мамлакатларига нисбатан орадаги фарқ хавфли равишда ортиб борди. Совет иқтисодиёти жаҳонда бу борада юз бераётган янгиликларга бутунлай эътибор бермайдиган бўлиб қолди, маҳсулотнинг сифати ва рақобатга дош беролмаслиги билан орқада қолиб кетди.

Хўжалик организмига совет ҳокимияти йилларида ўрнашиб қолган бундай иллатлар ёки тўғаноқ механизми [7.412-422] Ўзбекистон иқтисодиётига тағин ҳам кўпроқ зарар етказарди. Йўл қўйилган қўпол хатолар, нуқсонлар, маданий хўжалик юритиш принципларининг тўғридан-тўғри бузилиши натижасида иқтисодиётда энг муҳим бўлган йўналишлар барбод бўла бошлади.

Ўзбекистон ССР халқ хўжалигининг бир томонлама (пахтачиликка) ихтисослашганлиги, инсон соғлиғи учун зарарли бўлган кимё ва бошқа ишлаб чиқариш корхоналарининг ўйламасдан аҳоли зич яшайдиган жойларда қурилиши, қишлоқ хўжалигида, айниқса, пахтачиликда кимёвий моддалардан, зарарли пестицидлардан кенг фойдаланиш атроф-муҳит, атмосфера, шунингдек, миллионлаб кишилар яшаб турган жойларнинг экологик аҳволини мураккаблаштириб юборди. Орол денгизининг шиддат билан қуриб бориши аҳволни янада қийинлаштириб, бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистон минтақасини экологик ҳалокат ёқасига олиб келди.

Афсуски, Ўзбекистонда пахта етиштириш ва уни йиғиб-териб олишда асосан қўл кучидан фойдаланилди. 1984 йилга келиб пахта ҳосилини йиғиб-териб олиш борасида механизациялаш даражаси 1981 йилдаги 67 фоизга нисбатан атиги 30 фоизни ташкил қилди [18]. Қайта қуриш даври ва ундан кейин Ўзбекистонда бу кўрсаткич 5-10 фоиздан ҳам пастга тушиб, пахта ҳосили ойлар давомида (сентябрь-декабрь) асосан ҳашарчилар кучи ёрдамида қўл билан териб олинди. Ўзбекистонда пахта териш машиналарининг янги нусхаси узоқ йиллар давомида яратилмади, эскилари эса яроқсиз ҳолатга келиб ишдан чиқиб кетди.

Бу йилларда ишлаб чиқариш соҳасида ҳам пасайишни кўриш мумкин. 1986 йили Ўзбекистондаги 321 та корхона ва ташкилотлар давлат режасида кўрсатилган вазифаларни бажара олмади, натижада 347,7 млн рубль миқдоридаги маҳсулот етказиб берилмади, саноатда 225 та энг муҳим маҳ-

сулот турларидан 86 таси бўйича давлат режаси бажарилмай қолди [19].

Ўзбекистонда ижтимоий соҳа ҳам ачинарли кўринишга келиб қолди. Бу даврда халқ таълими, соғлиқни сақлаш, мактабгача таълим муассасаларининг маблағ билан таъминланганлик даражаси 40 фоиздан ортмаган.

Ана шундай шароитда 1986 йил 25 февраль – 6 мартда Москвада Кремлнинг Съездлар саройида КПССнинг XXVII съезди ўтказилди. Унда КПСС МК Бош секретари М.С.Горбачёв сиёсий маъруза ва СССР Министрлар Совети раиси Н.И.Рижков "СССРни иқтисодий ва социал ривожлантиришнинг 1986-1990 йилларга ҳамда 2000 йилгача бўлган даврга мўлжалланган асосий йўналишлари тўғрисида" маъруза қилди. Съездда КПССнинг янги таҳрирдаги Программаси ва Устави қабул қилинди [8.239].

М.С.Горбачёв ўзининг сиёсий маърузасида партия (КПСС) тўғрисида махсус тўхталиб ўтди. У коммунистик партиянинг жамиятдаги раҳбарлик ролини қуйидагича таърифлайди: "Янгичасига ишлаб, партия ташкилотларининг роли ва масъулиятини оширайлик. Партия ишини қайта қуришнинг моҳияти шундан иборатки, ҳар бир партия ташкилоти – республика ташкилотидан то бошланғич ташкилотгача КПСС Марказий Комитети 1985 йил апрель Пленуми йўлини амалга ошириш учун фаол курашмоғи, изланиш, ўз фаолиятининг форма ва методларини янгилаш муҳитида яшамоғи керак" [10.88].

Маърузада Ўзбекистоннинг собиқ ва ўша пайтдаги раҳбариятини асоссиз равишда қуйидагича танқид қилинди: "Танқид ва ўз-ўзини танқиднинг йўқлиги натижасида келиб чиққан салбий жараёнлар Ўзбекистонда жуда кескин намоён бўлди, десак хато қилмаймиз. Республиканинг собиқ раҳбарлари ҳаётдан ажралиб қолиб, фақат ютуқлар ҳақида гапириб камчиликлар тўғрисида лом-мим демасликни одат қилиб олди, ҳар қандай танқидий мулоҳазалардан эса асабийлашадиган бўлиб қолди. Республика партия ташкилотида интизом бўшашиб кетди, принципсизликни, ўз ҳузур-ҳаловатини ўйлашни ва амалпарастликни бирдан-бир принцип қилиб олган шахслар ҳурмат кўра борди. Лаганбардорлик, "мартабаси улуғ кишиларни" беҳад мақташ кенг ёйилди. Буларнинг ҳаммаси ишга зарар келтириши турган гап эди. Экономикада ва социал соҳада аҳвол кескин ёмонлашди, турли фирибгарлик, ўғрилик, порахўрлик авж олди, социалистик қонунчилик қўпол равишда бузилди.

Вазиятни соғломлаштириш учун КПСС Марказий Комитетининг аралашувига тўғри келди. Республикага ҳар томонлама ёрдам кўрсатилди. Партия, давлат, хўжалик ишининг кўпгина участкалари кадрлар билан мустаҳкамланди. Бу чора-тадбирларни Ўзбекистон коммунистлари, меҳнаткашлари маъқулладилар ва актив қўллаб-қувватладилар.

Бошқа бир нарса ҳам ташвиш туғдирмоқда. Республикада камчиликлар дафъатан пайдо бўлиб қолгани йўқ, улар йиллар давомида тўпланиб келди, кичик нуқсонлар катталашиб борди. Ўзбекистонга Иттифоқ органларининг ходимлари, шу жумладан, Марказий Комитет ходимлари бир неча марта бордилар, улар рўй бераётган аҳволни сезмасликлари мумкин эмас эди. Номақбул тартиб-қоидалар ҳақида республика меҳнаткашлари марказий органларга дарғазаблик билан ёзган эдилар. Аммо бу сигналлар тегишли даражада кўриб чиқилмади" [10.91-92].

Бу нотўғри фикрларга съезд минбаридан жавоб бериши керак бўлган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети биринчи секретари Иномжон Усмонхўжаев ўз нутқида Марказдан Ўзбекистонга кўплаб кадрлар юборишни сўради. У КПСС XXVII съездидан сал аввал – 1986 йил 30 январь – 1 февралда Тошкентда бўлиб ўтган Ўзбекистон Коммунистик партияси XXI съездида қилган ҳисобот маърузасида илк марта марҳум Шароф Рашидов шаънига қуйидаги номақбул сўзларни айтган эди: "Ҳақиқатан ҳам шу нарсани аччиқ алам ва оғриқ билан қайд этиш керакки, ҳозирги пайтда ҳам Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюроси аъзолари бўлиб турган мен, О.У.Салимов, Ғ.Х.Қодиров, Р.Ҳ.Абдуллаева, В.К.Михайлов каби ўртоқлар ўша пайтларда ҳам раҳбарлик лавозимларида ишлаган ҳамда Рашидовнинг ёнида бўлишган, шуни айтиш лозимки, биз унинг шахсияти таъсири остида гипноз ҳолатида бўлганмиз, унга қарши ирода кучини кўрсата олмаганмиз. Бизга партия принципиаллиги ва фуқаролик жасорати етишмади" [11.17].

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, И.Усмонхўжаевга нафақат Ш.Рашидов раҳбарлик қилган йилларда, балки унинг ўзи республиканинг биринчи раҳбари бўлиб ишлаган қарийб 5 йил давомида ҳам Марказ олдига Ўзбекистондаги муаммоларни кўндаланг қўйишга ҳамда Кремлнинг ўзбек халқи ҳақидаги асоссиз даъволарини рад этишга ўзи айтганидек ирода кучи, принципиаллик ва фуқаролик жасорати мутлақо етишмади. У ўз маърузасида Ўзбекистонни Марказ олдида боқиманда республика эканлиги тўғрисидаги тутуриқсиз фикрларни ҳам айтиб ўтди. Айнан И.Усмонхўжаевнинг ушбу маърузасидан кейин Бутуниттифоқда, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам Шароф Рашидов сиёсий фаолияти ва хотирасига қарши оммавий кампания бошланди. Бу кампаниянинг бошида 1985 йилда Тошкентга қайтган ҳамда 1986 йил декабрдан Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми раиси лавозимини эгаллаган Рафиқ Нишонов турди. Хусусан, у 1987 йил апрелда Тошкентда В.И.Ленин таваллудига бағишлаб ўтказилган йиғилишда қилган маърузасида [14] ўзбек халқининг оташин фарзанди Шароф Рашидов учун таҳқирли бўлган "шароф рашидовчилик" атамасини

ўйлаб топди ҳамда кейинчалик ёзган хотираларида ҳам Ш.Рашидов сиёсий фаолиятини асоссиз тарзда қоралаш билан шуғулланди.

Бу даврда Ўзбекистон янги раҳбарияти (И.Усмонхўжаев, Р.Нишонов, Р.Абдуллаева ва б.) ўз фаолиятида йўл қўйган айрим жиддий хатолар республикадаги сиёсий, иқтисодий ва маънавий аҳволни баттар чигаллаштирди. Ана шундай масалалардан бири ислом дини таъсирига қарши кураш ҳамда ўзбек халқининг анъанавий байрамларидан бири бўлган Наврўзнинг тақиқланиши бўлди.

Тарихдан маълумки, асрлар давомида ўзбек халқи ислом динига эътиқод қилган. Совет режими ва коммунистик мафкура ўзининг ҳукмронлик йилларида ислом динига қарши курашда айрим ютуқларга эришган бўлса ҳам, халқимиз ўзининг диний эътиқодини сақлаб қолди. 1985-1986 йиллардан бошлаб Ўзбекистонда “ислом дини қолдиқлари” ва бошқа диний маросимларга қарши оммавий кураш эълон қилинди. Бу ишнинг бошида Ўзбекистон КП МК идеология секретари Раъно Абдуллаева турди. Марказнинг бевосита мададига таянган бу мафкура хоними нафақат ислом динига, балки Наврўзга қарши ҳам коммунистик уруш эълон қилди.

1986 йил баҳорида Ўзбекистонда Наврўз байрамини ўтказиш тақиқланди. Шаҳар ва қишлоқларда Наврўз байрамини ўтказишга уринган оддий аҳоли куч ишлатиш органлари томонидан қаттиқ жазога тортилди.

Ҳолбуки, Наврўз – янги кун бўлиб, у минг йиллар давомида нафақат ўзбек халқи ўртасида, балки тожик, озарбайжон, афғон, форс ва бошқа Шарқ халқлари ўртасида ҳам кенг нишонланган ҳамда янги йилнинг биринчи куни сифатида байрам қилинган. 1986 йил мартда эса қўшни Тожикистон ва Озарбайжонда Наврўз тантанали нишонланган эди.

Кейинчалик Ўзбекистонда Наврўз нишонланадиган 21 мартдан 21 апрелгача бўлган кунлар Ўзбекистон КП МК томонидан “Инсонийлик ва табиатни эъзозлаш ойлиги” деб эълон қилинди. Шу муддат ичида Хотира куни, Биринчи пушта, Биринчи экин, Дон, майса ва сув куни, болалар учун Бойчечак байрами ва бошқа маросимларни ўтказиш белгиланди.

Ўзбекистонда маҳаллий партократия томонидан Наврўзга қўйилган тақиқлар 4 йил (1985-1989) давом этгач, 1989 йил февралда Ўзбекистон КП МКнинг идеология комиссиясида Наврўз байрамини тиклаш масаласи кўриб чиқилди [15]. Ўша йили март ойида Ўзбекистонда Наврўзни нишонлашга ҳукумат органлари сўнгги йилларда илк марта тўсқинлик қилмади. Хайриятки, 1990 йилдан бошлаб республика янги раҳбариятининг қарори билан Ўзбекистонда Наврўз байрамини нишонлаш анъанаси қайта тикланди. 1990 йил 21 мартда илк марта Ўзбекистонда Наврўз миллий байрами дам олиш куни деб эълон қилинди [16].

XX аср 80-йиллари бошлари ва ўрталарида СССР Министрлар Совети ҳузуридаги Диний ишлар бўйича қўмитанинг қарори асосида ислом динини назорат қилиш бўйича белгиланган тадбирлардан келиб чиқиб, Ўзбекистон ССР партия ва ҳукумат идораларида диндорлар ва диний муассасалар ўз фаолиятида ҳукумат қабул қилган қонунларга қанчалик риоя қилишини назорат қилувчи комиссияларнинг фаолиятини янада кучайтириш талаблари белгиланди. Унга кўра, комиссиялар ўз фаолиятида коммунистик мафкура ғояларига, яъни динга қарши аёвсиз курашда атеизмга қатъий риоя қилишлари шарт эди [21.58]. Натижада Ўзбекистонда таркибига жами 6500 кишини бирлаштирган 587 ана шундай комиссия иш олиб борди [21.26]. Ҳар бир вилоятда ташкил этилган доимий комиссиялар таркибига жамоат ташкилотлари вакиллари мунтазам равишда жалб қилинди. Масалан, бу пайтда Фарғона вилоятида 150 та, Қашқадарё вилоятида 137 та, Сурхондарё вилоятида 60 та, Тошкент вилоятида 23 та, Бухоро вилоятида 20 та, Қорақалпоғистон АССРда 24 та ана шундай комиссиялар ташкил этилди [21.39-70].

Ўзбекистон ССРдаги иқтисодий ва экологик кескинликни юмшатиш, миллий ўзликни англаш, Марказ томонидан ўтказилаётган тазйиқни бўшаштиришга бўлган уринишлари, республикага энг мақбул ва хос бўлган йўлларни белгилашга интилишнинг ҳар қандай кўриниши маҳаллийчилик ва миллатчилик деб қаралди ҳамда қаттиққўллик билан барҳам берилди. Ҳатто марказлашган ҳолда ажратиладиган маблағлар ва ресурсларни чеклашгача борилди.

Қайта қуриш жараёнида туб ислоҳотлар ўтказишда сусткашлик қилиш мамлакатдаги ички вазиятнинг кескинлашуви ҳамда давлат бошқарувида ёмон оқибатларга олиб келиш хавфини туғдирмоқда эди [17]. Расмий партия ҳужжатларида “қайта қуриш – совет жамиятини ривожлантиришнинг объектив эҳтиёжи, унда яшовчи миллатлар ва халқлар манфаатлари тақозо этган ҳаётий зарурият” сифатида таърифланди. Ўша йиллардаги партия ва ҳукумат ҳужжатларида жамиятни турғунлик иллатларидан тозалашга, уни инқилобий янгилашга, оддий инсон эҳтиёжларига диққат-эътиборни кучайтиришга чақириқлар янги куч билан янгради.

Шунингдек, раҳбарликнинг эскириб қолган шакллари ва усуллари, тўғаноқ механизми ва танглик ҳолатларининг мавжудлиги, жамиятда ошкора танқиднинг, фикрлар хилма-хиллигининг, ҳокимият тузилмаларида ва иқтисодиётни бошқаришда демократиянинг, Марказ билан миллий ўлкалар манфаатларида оқилона нисбатнинг йўқлиги, инсон омилининг етарли даражада ҳисобга олинмаслиги қораланди [5.627].

Бироқ мазкур тўғри мулоҳазалар асосан қоғозда қолиб кетди. Москва миллий республика-

ларга нисбатан шовинистик сиёсатини давом эттиришдан воз кечмади.

Қайта қуриш концепцияси аввал бошиданоқ ноилмий бўлиб, у мағлубиятга маҳкум эди. Қайта қуриш борасидаги дастлабки тажрибаларнинг кўрсатишича, мамлакат сиёсий раҳбарияти биринчи кунданоқ қайта қуриш мафкурасини ишлаб чиқишда ниҳоятда ибтидоий нуқтаи назар билан ёндашди. Қайта қуриш концепцияси қардош иттифоқдош республикаларнинг ҳаётий манфаатлари ва муаммоларини чуқур илмий таҳлил қилиш ва уларни билишга асосланмаган эди. Бу республикаларнинг миллий манфаатлари тўғрисида эса дастлаб мутлақо фикр билдирилмади. КПСС етакчиси ва СССР раҳбари М.С.Горбачёв (у 1988 йил 1 октябрда А.А.Громико ўрнига СССР Олий Совети Президиуми раиси лавозимини ҳам эгаллаган эди) 1987 йилда русча, 1988 йилда ўзбекча нашр этилган “Қайта қуриш ва янгича фикрлаш мамлакатимиз ва бутун дунё учун” китобида “Социалистик миллатлар иттифоқи – ноёб ҳодиса” [3.138-143] деб оғиз кўпиртирган ҳамда дабдабали шиорларни ўртага ташлагани билан, аслида, СССР мустақил республикалар иттифоқидан иборат эмас эди. СССРда етакчи сиёсий куч Совет Иттифоқи Коммунистик партияси (КПСС) бўлиб, барча масалалар Марказда ҳал қилинган ва асосий директивалар бу ердан жойларга юборилган. СССРда амалда рус тили давлат тили бўлиб, барча расмий учрашувлар ва ҳужжатлар шу тилда олиб борилган.

Мамлакатда қарор топган хўжалик юритиш тажрибаси СССР раҳбариятига социализм ривожланиб борган сари мулкчилик муносабатларининг тузилиши оддийлашади, унинг турли-туман шакллари бир-бири билан яқинлашиб қўшилиб кетади, иқтисодий жараёнлар давлат тасарруфига ўтади, деб даъво қилишларига имкон берди. Ана шунга асосланиб марказлашган раҳбарлик усуллари узлуксиз кучайиб бориши лозим, деган узоқни кўзловчи мафкуравий хулоса чиқарилди. Буларнинг ҳаммаси социалистик ижтимоий тузумнинг, истисносиз, барча ишлаб чиқариш воситаларига давлат мулкчилиги сақланиб қолган тақдирдагина, КПССнинг жамиятдаги сиёсий етакчилиги ҳеч нарса билан чекланмаган шароитдагина бўлиши мумкин эди. Бошқача айтганда, қайта қуриш тажрибаси фақат партиянинг ижтимоий-сиёсий раҳбарлигини мустаҳкамлашни, жамиятни социалистик асосда ташкил этишни янада такомиллаштиришни, уни фақат қисмангина, шунчаки, пардоз бериш тарзида косметик янгилашни назарда тутган эди.

Эскича услубдаги ёндашувлар таъсири шунга олиб келдики, ҳатто амалдаги хўжалик юритиш механизмини шунчаки ўзгартиришга қаратилган оддий бир концепция ҳам таклиф қилинмаган эди. Мўлжалланган ислоҳотларнинг туб моҳияти ва хусусиятлари тўғрисидаги тасаввур ҳам қарор топмаган эди. Жамият ҳаётини тубдан қайта қуриш йўлидаги асосий тўсиқ совет режими иллатлари, унинг тоталитар (мустабид) характерга эга эканлиги, совет иқтисодиёти самарасизлиги, қайта қуриш корчалонлари ва мафкурачиларининг мавжуд тузумни ўзгартиришга қодир эмаслиги ва буни мутлақо истамаслигида эди [5.628-629].

Хуллас, қайта қуришни амалга оширишдаги қарама-қаршилик ва ноизчилликлар натижасида XX аср 80-йиллари охиридан бошлаб мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида бўҳронлар кучайиб кетди. Бунга шу даврда турли республикаларда бўлиб ўтган сиёсий воқеалар, мустақиллик учун кураш, миллий низоларнинг айрим жойларда ихтилофли тус олиши ҳам мисол бўлади.

Ўзбекистон КП МК биринчи секретари Ислом Каримов кейинчалик – 1990 йил 24 февралда Тошкентда СССР, Ўзбекистон ССР, маҳаллий советларнинг халқ депутатлари ва жамоатчилик вакиллари иштирокида бўлиб ўтган кенгашда сўзлаган нутқида қайта қуришдан ўзбек халқининг ҳам, Ўзбекистон янги раҳбариятининг ҳам ҳафсаласи пир бўлганини ҳамда СССР таназзулини қуйидагича ифодалаган эди:

“Бизнинг сайловчиларимиз, оддий кишилар шундай бир ҳаққоний савол бермоқда: митингбозликдан иборат сафсатабозликлар ва оммавий тартибсизликлар, иқтисодий ва ижтимоий ағдар-тўнтарлар, миллатлараро жанжаллар ва ижтимоий можаролар, инсонларнинг қурбон бўлиши ва ур-йиқитлар *наҳотки қайта қуришнинг муқаррар йўлдошларию камчиликлари бўлса? Жамиятимизни инқилобий тарзда янгилашдан иборат партия эълон қилган сиёсатдан халқ шуни кутганмиди, ахир?* Йўқ, буни кутмаган эди, албатта...

Қайта қуриш одамлар орзу қилган нарсаларни, қайта қуришдан иборат ўзгартишлар йўлида уларга ваъда қилинган нарсаларни беришига тобора камроқ кишилар ишонмоқдалар. Одамларнинг ишончи ва эътиборидан маҳрум бўлиш эса ҳар қандай ҳокимият учун ҳалокатдир. Ҳамиша шундай бўлган, ҳаёт қонуни шундай!” [2.129].

Таниқли сиёсатшунос олим Леонид Левитин ўзининг “Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида” асарида Совет Иттифоқидаги қайта қуриш сиёсати ва унинг Ўзбекистонга таъсири ҳақида қуйидагича мулоҳазаларни ёзиб қолдирган: “...Қайта қуриш жараёнида социализмни ўзгартириш ғояси Россиядан ташқаридаги (ва қисман унинг ичидаги) рус бўлмаганлар учун руслаштиришдан воз кечиш ҳамда этник-миллий маданиятларнинг тикланишига ўхшаб кўринди.

Ҳақиқий ўзгаришлар жараёни турли республикаларда турлича кечди. Айримлар, шу жумладан, Ўзбекистон ҳам, она тили ҳуқуқларини кенгайтиришдан

иборат камтарона истаклар билан қаноатланган бўлишса, бошқалар тўла давлат мустақиллигига эришиш режаларини туза бошлаган эди. Айрим республикаларда коммунистик партиялар иқтисодиётдаги туб ўзгаришлар дастурини олға сура бошлаган ва кўп партияли тизимни мақбул деб ҳисоблай бошлаган бўлсалар, бошқаларда у совет тизимини сақлаб қолиш истеҳкоми бўлиб қолаверди.

СССРни қайта қуриш бўйича миллий сиёсий элиталарининг коммунистик руҳдаги ва ҳатто ўртача демократик кайфиятдаги вакиллари тасаввур қилган умумиттифоқ сиёсатини ўтказиш ҳали бошланмаган ҳам эди. Кейинчалик Горбачёв, сўнг Назарбоев томонидан тарғиб қилинган Суверен республикалар Евроосиё иттифоқи рус бўлмаган кўпчилик халқлар томонидан маъқулланмади...

Қайта қуриш барбод бўлаётганини кузатиб турган барча кишилар учун Совет Иттифоқини демократиялаш унинг парчаланиши билан баробар эканлиги тушунарли бўлмоғи лозим. Қўлида армия ва давлат хавфсизлиги органлари бўлган КПСС аппаратидан ташқари республикалар бирлашувини сақлаб тура олишга қодир ҳеч қандай куч йўқ эди. Партаппаратнинг қулаши Совет Иттифоқининг муқаррар ҳалокатини билдирарди" [9.134-135].

Хулоса қилиб айтганда, қайта қуриш СССРда тўпланиб қолган муаммоларни тўла ҳал этишга хизмат қилмади. Мустақиллик, демократия ва эркинлик ғояларига тўғри келмаганлиги туфайли ҳам амалий самара бермади. Натижада у КПССнинг ҳалокати ва СССРнинг тугашига муайян туртки берди. Бироқ қайта қуриш Ўзбекистон ССРдаги янги сиёсий ва мафкуравий вазиятнинг шаклланишига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Бу ҳолат, хусусан, 1989 йилда Ўзбекистон сиёсий раҳбариятига янги шахслар келгач, ўз самарасини берди.

Адабиётлар:

1.Каримов И. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли // Каримов И. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б.280-281.

2. Каримов И. Одамлар биздан амалий ишлар, аниқ натижаларни кутмоқда // Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. –Т.: Ўзбекистон, 2011. – Б. 129.

3. Горбачёв М.С. Танланган нутқлар ва мақолалар. Том 2. –Т.: Ўзбекистон, 1988. – Б. 174.

4. Горбачёв М.С. Қайта қуриш ва янгича фикрлаш мамлакатимиз ва бутун дунё учун. – Т.: Ўзбекистон, 1988. – Б. 138-143.

5.Ўзбекистонинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Т.: Шарқ, 2000. – Б. 624.

6. Алимов И., Ражабов Қ. Ўзбекистон мустақиллик йўлида (1985-1991 йиллар) // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12-жилд. Ўзбекистон Республикаси . – Т., ЎзМЭ нашриёти, 2006. – Б. 184.

7. Аксенов Ю. Тўғаноқ механизми ва революцион қайта қуриш // Совет жамияти тарихи саҳифалари. Фактлар, муаммолар, одамлар. – Т.: Ўқитувчи, 1991. – Б. 412-422.

8. Ражабов Қ. ва б. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари. – Т.: Ўзбекистон, 2012. – Б. 239.

9. Левитан Л. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида. Президент Ислом Каримов тарафдорининг танқидий мулоҳазалари. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – Б. 134-135.

10. Совет Иттифоқи Коммунистик партияси XXVII съездининг материаллари. – Т.: Ўзбекистон, 1986. – Б. 88.

11. XXI съезд Коммунистической партии Узбекистана. Стенографический отчёт. – Т.: Узбекистан, 1987. – С. 17.

12. "Совет Ўзбекистони", 1985 йил 24 апрель.

13. "Совет Ўзбекистони", 1985 йил 12 июнь.

14. "Совет Ўзбекистони", 1987 йил 23 апрель.

15. "Совет Ўзбекистони", 1989 йил 26 февраль.

16. "Совет Ўзбекистони", 1990 йил 21 март.

17. "Правда", 5 апреля 1987 г.

18. Ўзбекистон МДА, 837-фонд, 41-рўйхат, 6559-иш, 7-11-варақлар.

19. Ўзбекистон МДА, 837-фонд, 41-рўйхат, 7159-иш, 11-варақ.

20. Ўзбекистон МДА, 837-фонд, 41-рўйхат, 6556-иш, 43-44-варақлар.

21. Ўзбекистон МДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 658-иш, 58-варақ.

ЎзР ФА тарих институти
2014 йил 3 мартда қабул қилинган
(Тақризчи: доц. Б.Расулов)